

A Critical Discourse Analysis of Imām Ḥusayn's Sermon in Tuḥaf al-ʿUqūl A Faircloughian Approach

Vahid Baseri¹

1. Assistant Professor, Department of History Education, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: v.baseri@cfu.ac.ir

Abstract

The present study undertakes a critical discourse analysis of Imām Ḥusayn's sermon as recorded in Tuḥaf al-ʿUqūl, examining the role of language in representing power relations and critiquing the political hegemony of the Umayyads. This sermon was delivered under circumstances in which the Umayyad power structure had been consolidated through religious legitimization, the co-optation of aligned elites, and the suppression of dissent. In this discourse, Imām Ḥusayn, employing linguistic and rhetorical mechanisms, challenges the prevailing order and reminds social actors of their moral and social responsibilities.

This research adopts a qualitative approach based on Fairclough's three-dimensional model—description (linguistic analysis), interpretation (discursive context), and explanation (the relationship between discourse and power)—and supplements the analysis with van Dijk's socio-cognitive model and Wodak's discourse-historical approach. Data have been extracted from the sermon text and its intertextual layers with relevant historical sources, focusing on lexical choices, syntactic structures, semantic collocations, and polarization mechanisms.

The findings reveal that the high frequency of obligative verbs, reproachful interrogative sentences, contrastive pronouns, and collocations related to concepts of 'truth' (ḥaqq), 'oppression' (ẓulm), and 'responsibility' function as linguistic strategies that hold religious elites accountable and disrupt the naturalization of power discourse. The study concludes that this sermon presents an alternative discourse grounded in justice, awareness, and social activism, wherein language transcends its role as a mere vehicle of meaning to function as social action and a potential agent of transformation.

Keywords: Fairclough's Critical Discourse Analysis, Imām Ḥusayn's Sermon in Tuḥaf al-ʿUqūl, Religious Elites, Power, Social Activism.

Introduction

Language in religious and historical texts functions not merely as a carrier of meaning but as a constructor of social relations, enabling processes of either reproduction of or resistance to power. In the context of the final phase of Muʿāwiyah's rule, Islamic society confronted economic discrimination, political repression, and elite silence—conditions that provided fertile ground for the emergence of a critical discourse. Imām Ḥusayn's sermon in Tuḥaf al-ʿUqūl represents one of the rare discourses in which, through reliance upon divine verses, historical references, and obligative language, the responsibility of elites and society toward corruption and injustice is recalled.

This sermon has not previously been examined from the perspective of critical discourse analysis. Accordingly, the present study, focusing on Fairclough's model and incorporating necessary modifications for the analysis of religious texts, endeavors to identify its linguistic and ideological mechanisms and to demonstrate how the language of the sermon becomes a force for resistance against Umayyad hegemony.

Research Findings

1. The Level of Description

The high frequency of imperative and prohibitive verbs foregrounds agency and demand. Reproachful interrogative sentences serve the function of directly holding religious elites accountable and create a form of discursive pressure. The predominance of present tense verbs over past tense conveys the atemporality of the critique and the continuity of responsibility. Collocations associated with 'oppression' (zulm), 'truth' (ḥaqq), 'reprehensible' (munkar), and 'the weak' (du'afā') create a semantic network that reinforces the sermon's message of justice-seeking. The pronouns 'you,' 'they,' and 'we' strengthen the discursive boundary between elites, political power, and the speaker, signifying polarization and differentiation.

2. The Level of Interpretation

The sermon was produced in the context of Umayyad hegemony, the suppression of opponents, and the co-optation of elites—circumstances that enabled the reproduction of ideology. The sermon's intertextuality with Qur'ānic verses, the Prophetic tradition (sīra), the sermons of Imām 'Alī, and historical accounts provides a legitimate framework for social critique and enhances the argumentative force of the text. Socio-cognitive analysis reveals that Imām Ḥusayn, by activating the audience's religious presuppositions, strengthens 'critical awareness' against 'fear and silence.'

3. The Level of Explanation

The sermon exposes the mechanisms of Umayyad legitimization, including the naturalization of power, religio-political ideology, and the alignment of elites with the regime. The speaker foregrounds his intended discourse, which is grounded in commanding the good (al-amr bi-l-ma'rūf), social justice, elite responsibility, and moral resistance. Language in this sermon assumes the role of 'social action' and becomes an instrument for redefining the relationship among the populace, elites, and power.

Conclusion

The present study has demonstrated that Imām Ḥusayn's sermon in Tuḥaf al-'Uqūl constitutes not merely a religious text but a discursive action aimed at critiquing Umayyad power and reconstructing social responsibility. Fairclough's model enabled the analysis of the linguistic, social, and ideological layers of the text and revealed that this sermon, through its use of obligative language, polarization, religious citations, and interrogative strategies, contributes to disrupting the naturalization of power and proposes an alternative discourse grounded in justice, awareness, and activism.

This analysis demonstrates that religious language can become an instrument for social transformation in both historical and contemporary contexts. Comparative examination of similar sermons and analysis of the impact of this discourse upon contemporary audiences may illuminate directions for future research.

Print ISSN: 2228-5563
online ISSN: 2588-4816

Religions and Mysticism

University of Tehran
Faculty of Theology
and Islamic Studies

Cite this article: Baseri, V. (2026). A Critical Discourse Analysis of Imām Ḥusayn's Sermon in Tuḥaf al-'Uqūl: A Faircloughian Approach. *Religions and Mysticism*, 58 (2), 487-512. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.404292.630687>

Article Type: Research Paper
Received: 15-Oct-2025
Received in revised form: 18-Nov-2025
Accepted: 15-Dec-2025
Published online: 13-Jan-2026

تحلیل گفتمان انتقادی خطبه امام حسین (ع) در تحف العقول بر اساس رویکرد فرکلاف

وحید باصری^۱

۱. استادیار، گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: v.baseri@cfu.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر به تحلیل گفتمان انتقادی خطبه امام حسین (ع) در تحف العقول می‌پردازد و نقش زبان را در بازنمایی مناسبات قدرت و نقد هژمونی سیاسی امویان بررسی می‌کند. این خطبه در شرایطی ایراد شده که ساختار قدرت اموی از طریق مشروعیت‌سازی دینی، بهره‌گیری از نخبگان همسو و سرکوب منتقدان تثبیت شده بود. امام حسین (ع) در این گفتار، با بهره‌گیری از سازوکارهای زبانی و بلاغی، وضعیت موجود را به چالش کشیده و مسئولیت اخلاقی و اجتماعی کنشگران جامعه را یادآور شده است. این پژوهش با رویکردی کیفی و بر اساس الگوی سه‌سطحی فرکلاف، توصیف (تحلیل زبانی)، تفسیر (بافت گفتمانی)، و تبیین (ارتباط گفتمانی و قدرت) انجام شده و برای تقویت تحلیل، از الگوی شناخت اجتماعی فون دایک و نیز رویکرد تاریخی گفتمانی ووداک بهره برده است. داده‌ها از متن خطبه و لایه‌های بینامتنی آن با منابع تاریخی مرتبط استخراج شده و بر انتخاب‌های واژگانی، ساختارهای نحوی، هم‌آیی‌های معنایی و سازوکارهای قطبیت‌سازی متمرکز است. یافته‌ها نشان می‌دهد که کاربرد پرسامد افعال الزام‌آور، جملات پرسشی توبیخی، ضمائر تقابلی و هم‌آیی‌های مرتبط با مفاهیم «حق»، «ظلم» و «مسئولیت»، به مثابه راهبردهایی زبانی، موجب بازخواست نخبگان دینی و برهم‌زدن طبیعی‌سازی گفتمان قدرت می‌شود. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که خطبه مزبور، گفتمانی جایگزین مبتنی بر عدالت، آگاهی و کنش‌گری اجتماعی ارائه می‌کند و زبان در این متن، فراتر از ابزار انتقال معنا، در مقام کنش اجتماعی و عامل بالقوه تغییر ظاهر می‌شود.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، خطبه امام حسین (ع) در تحف العقول، نخبگان دینی، قدرت، کنش‌گری اجتماعی.

استناد: باصری، وحید (۱۴۰۴). تحلیل گفتمان انتقادی خطبه امام حسین (ع) در تحف العقول بر اساس رویکرد فرکلاف. ادیان و عرفان، ۵۸ (۲)، ۴۸۷-۵۱۲.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.404292.630687>

مقدمه

زبان به عنوان مهم ترین واسطه در فهم جامعه عمل می کند، اما همیشه شفاف و بی طرف نیست زیرا فرآورده های زبانی از جمله متون همواره تحت تأثیر ساختارهای اجتماعی و فرهنگی قرار می گیرند و حامل پیام ها و معانی چندلایه هستند؛ بنابراین، درک پدیده های اجتماعی مستلزم تحلیل دقیق زبان است. به همین منظور، نظریه های زبان شناسی در راستای تحلیل و تفسیر زبان توسعه یافته و همگرایی و تعامل میان زبان شناسی و سایر دانش های علوم اجتماعی زمینه را برای تحلیل نظام مند پدیده های مرتبط با انسان، جامعه و تاریخ فراهم آورده است؛ این تعامل به تدریج در نیمه دوم قرن بیستم به بلوغ رسید. در این راستا، تحلیل گفتمان انتقادی محصولی از همین رویکرد است و به عنوان روشی نوین و سازنده جایگاه ویژه ای در پژوهش های کیفی علوم انسانی کسب کرده است. تحلیل انتقادی گفتمان با تکیه بر چارچوب های نظری و متدولوژی پژوهشگرانی مانند نورمن فرکلاف^۱، تئون فون دایک^۲ و روث ووداک^۳ با واسطه متن، دیالکتیک گفتمان را در تعامل با مولفه های کلان قدرت، ایدئولوژی و عدالت اجتماعی مورد بررسی قرار می دهد؛ این روش در تحلیل های تاریخی و جامعه شناختی جوامعی که مورد ستم قرار گرفته اند یا دچار گسست و انسداد سیاسی شده اند، کارآمد و راهگشا است.

بیان مسئله

اواخر حکومت معاویه، جامعه مسلمانان بویژه در عراق و حجاز چنین وضعیتی داشت. عدم عدالت اقتصادی همراه با ویژه خواری و تبعیض، زندگی عوام را مختل ساخته بود و مخالفان سرکوب می شدند. خشونت با منتقدان زبانی از جمله قتل حجر بن عدی و عمرو بن حمق (یعقوبی، بی تا: ج ۲: ۲۳۰) از آشکارترین مواردی است که فضای رعب در جامعه را نشان می دهد. در این دوره سکوت به معنای عدم تحرک و کنش گری، به عنوان ویژگی اصلی جامعه مشهود است به طوری که صدای مخالفان شنیده نمی شد. حکومت اموی در شکل گیری این وضعیت نقش داشت اما تنها عامل نبود. حسین بن علی (ع) از شاخص ترین چهره هایی بود که از طریق خطابه، تلاش می کرد، ترس و سکوت را بشکند و گفتمان حکومت اموی را به چالش بکشد و مسئولیت همگان را در بروز چنین وضعیتی گوشزد کند. متن یکی از خطبه های انتقادی امام حسین (ع) نخستین بار توسط ابن شعبه حرانی در کتاب «تحف العقول عن آل الرسول» در قرن چهارم هجری ثبت گردیده است.^۴ انتساب این مجموعه

^۱. Norman Fairclough

^۲. Teun A. van Dijk

^۳. Ruth Wodak

^۴. مجلسی این خطبه را عیناً از تحف العقول نقل کرده است (مجلسی: ۱۳۶۳: ج ۷۹: ۹۷).

به قرن چهارم و محتوای آن که گردآوری مواعظ و حکمت و نپرداختن به اختلافات سیاسی و مذهبی است؛ همچنین عدم وجود نقدهای معتبر درباره راوی در منابع فریقین، بر اعتبار آن می افزاید. برخی این خطبه را در ارتباط و ادامه سخنانی از امام حسین (ع) می دانند که در کتاب سلیم بن قیس (سلیم بن قیس، ۱۴۰۵: ۷۸۸) گزارش شده است. هرچند بخش هایی از دو خطبه ارتباط معنایی دارند اما هیچ منبع متقدمی یکی بودن و همزمانی این دو خطبه را تأیید نکرده و ادعای مذکور فاقد شاهد تاریخی است. از این رو، متن حاضر در تحف العقول به عنوان یک واحد گفتمانی کاملاً مستقل (دارای آغاز، میانه و فرجام) در نظر گرفته می شود. این انتخاب با اصول تحلیل گفتمان انتقادی سازگار است که اجازه می دهد متن هایی که در منابع اصلی به صورت منسجم ثبت شده اند، به عنوان واحد تحلیل مستقل بررسی شوند.

به هر روی تمرکز این پژوهش بر خطبه امام حسین (ع) در تحف العقول است که در بستر تاریخی دوره اموی گفتمانی انتقادی در برابر ساختار قدرت و رفتار برخی نخبگان دینی است. این خطبه با وجود دارا بودن لایه های پیچیده زبانی، استعاره های انتقادی و ارجاعات تاریخی که به مفاهیم عدالت و اخلاق دارد تاکنون از دیدگاه گفتمانی مورد توجه محققان قرار نگرفته است. بنابراین این پژوهش با تحلیل عناصر زبانی مشخص، نظیر استعاره های انتقادی و فراخوان های الزام آور، تلاش می کند پیام های گفتمانی خطبه را در نقد حکومت اموی و نخبگان دینی همسو با حکومت بررسی کند. همچنین این مطالعه، به آشکارسازی نقش زبان در کنش گری اجتماعی جوامع متأثر از دین و حکومت های منتسب به دین کمک می کند، تا بدین وسیله درک بهتری از کارکردهای زبانی در بررسی و نقد قدرت و مشروعیت در این گونه جوامع فراهم آید.

در این راستا، این تحقیق با کاربست الگوی فرکلاف در پی پاسخ به این پرسش ها است: در خطبه امام حسین (ع) چگونه روابط قدرت و ایدئولوژی در گفتمان حکومت بازتاب یافته است؟ چه ساختارهای زبانی در شکل گیری این گفتمان نقش دارند؟ این تحلیل چه بینشی برای درک الگوهای قدرت و نظارت اجتماعی در جوامع معاصر فراهم می کند؟

پیشینه تحقیق

تا کنون اثری یافت نشده است که سخنان امام حسین (ع) در تحف العقول را با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی بررسی کرده باشد؛ اما علی رغم فقدان چنین تحقیقی، مطالعات انجام شده در زمینه تحلیل خطبه های تاریخی با تکیه بر نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، نشان دهنده اهمیت بازخوانی لایه های پنهان ایدئولوژیک و ساختارهای قدرت در متون خطبه گونه است. روشنفکر و اکبری زاده در یکی از نخستین پژوهش ها در دهه اخیر به بررسی عناصر زبانی و فرازبانی خطبه فدک پرداخته اند (روشنفکر و اکبری زاده، ۱۳۹۰: ۱۲۵)، دو مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه زیادبن ابیه معروف به الخطبه البتراء با استفاده از الگوی فرکلاف» (پاشازانوس و جعفری، ۱۳۹۴: ۳۹) و

«تحلیل گفتمان انتقادی خطبه امام حسن علیه السلام در وقایع پس از رحلت رسول الله (ع) بر اساس نظریه فرکلاف» (خاکپور و لطفی، ۱۳۹۸: ۱۳۷) از جمله آثاری هستند که با استناد به نظریه فرکلاف، تحلیل ساختارهای ایدئولوژیک متون خطبه گونه را ارائه نموده اند. در بررسی ادبیات تحقیق مقاله «جلوه هایی از اندیشه سیاسی امام حسین (ع) در خطبه منا» تنها مقاله ای است که بخشی از آن به بررسی خطبه امام حسین (ع) در تحف العقول اختصاص دارد. نویسنده در این مقاله به اهمیت امر به معروف و نهی از منکر و نقش علما در جامعه و حکومت اسلامی پرداخته است. فراوانی اصطلاحاتی چون حکومت اسلامی، ولایت، تمدن اسلامی، تهاجم فرهنگی، فقیهان آشنا به زمان و مکان، اجتهاد پویا و انقلاب اسلامی (دری نجف آبادی، ۱۳۸۱: ۲۲۴) در کنار عدم ارجاعات به منابع متقدم آشکار می کند، این نوشتار متأثر از گفتمان انقلاب ایران و با رویکرد تبلیغی و کلامی نوشته شده است.^۵

پژوهش حاضر نخستین تلاش روش مند تاریخی است که تلاش کرده است خطبه امام حسین (ع) در تحف العقول را با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف بررسی کند.

روش پژوهش و ملاحظات نظری

یورگنسن^۶ به درستی اذعان می کند در تحلیل گفتمان، نظریه و روش از یکدیگر جدا نیستند و استفاده از روش نیازمند پذیرش مبانی نظری آن است (یورگنسن، ۱۳۸۹: ۲۱). در این پژوهش کیفی، از الگوی تحلیل گفتمان انتقادی (CDA) استفاده شده است. تحلیل گفتمان انتقادی برگرفته از زبانشناسی انتقادی است که سعی می کند روابط پنهان قدرت و فرآیندهای ایدئولوژیکی را از طریق متون زبانی آشکار کند (آفاگل زاده، ۱۳۸۶: ۳۹). فرکلاف در میان اندیشمندان تحلیل گفتمان انتقادی نظریه و متدولوژی منسجم تری ارائه داده است. فرکلاف در کتاب های زبان و قدرت^۷ و تحلیل انتقادی گفتمان^۸ به بسط الگوی خود پرداخته و پیوند میان زبان، قدرت و ایدئولوژی را تبیین کرده است و بر این باور است ایدئولوژی ابزاری برای حفظ و ایجاد روابط قدرت در جامعه است (Fairclough, 1989: 4). او استدلال می کند نهادهای اجتماعی، هنجارهای ایدئولوژیکی مورد نظر خود را به عنوان عقل سلیم طبیعی سازی می کنند، به گونه ای که مشارکت کنندگان ممکن است از این فرآیند نا آگاه باشند (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۶). اهداف تحلیل گفتمان انتقادی در الگوی فرکلاف، به چالش کشیدن این طبیعی سازی ها و آشکار ساختن روابط پنهان قدرت است تا «تعیین ها و تأثیرات اجتماعی گفتمان که ماهیتاً از دید

^۵. کتاب های «سلوک عاشورایی: شرح خطبه منا» (۱۳۸۸) از مجتبی تهرانی، «شرح خطبه امام حسین (ع) در منا» (۱۳۹۵) از محمدرضا حدادپور جهرمی و «بنیادهای اصلاح جامعه اسلامی: شرحی بر خطبه حضرت سیدالشهداء (ع) در منا» (۱۳۹۷)، شبیه اثر مذکور نیز با رویکردهای کلامی، اخلاقی، یا تبلیغی نوشته شده اند و فاقد تحلیل گفتمانی یا ارجاعات تاریخی به منابع متقدم هستند.

^۶. Marianne Jørgensen

^۷. Fairclough, N. (1989). *Language and power*. London: Longman.

^۸. Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language* (2nd ed.). London: Longman

مشارکت‌کنندگان مخفی مانده‌است، آشکار شود» (همان: ۲۷). تحلیل گفتمان انتقادی از نظر فرکلاف تلاشی برای تغییر اجتماعی به نفع طرف‌های مظلوم است (سلطانی، ۱۳۸۴: ۱۳۲). روش فرکلاف سه مرحله توصیف، تفسیر و تبیین را در بر می‌گیرد. در مرحله توصیف، ساختارهای صوری و زبانی متن تحلیل می‌شود که شامل بررسی واژگان، دستور زبان و انسجام متنی است. در مرحله تفسیر، چگونگی تولید و دریافت متن در بستر ساختارهای اجتماعی بررسی می‌شود. در نهایت، در مرحله تبیین، ارتباط گفتمان با ساختارهای قدرت در جامعه تحلیل می‌شود و هدف آن آشکارسازی تولید و بازتولید روابط قدرت از طریق گفتمان است (Fairclough, 1989: 109-166). در این پژوهش برای تکمیل الگوی فرکلاف از نظرات فون دایک و روث ووداک هم بهره گرفته شده‌است. فون دایک در کتاب «ایدئولوژی و گفتمان»^۹ و در مقاله‌ای با عنوان «مطالعات گفتمان‌شناختی-اجتماعی»^{۱۰} الگوی خود را برپایه ارتباط میان ذهن، جامعه و گفتمان ارائه می‌دهد که برای تحلیل متون مذهبی انتقادی شبیه این خطبه کاربرد دارد. همچنین، ووداک در مقاله‌ای که در دایره‌المعارف زبان و تعامل اجتماعی^{۱۱} منتشر کرده‌است بر نقش بستر تاریخی در تحلیل گفتمان تأکید دارد که در این پژوهش بر فهم زمینه تاریخی خطبه یاری کننده‌است.

الگوی فرکلاف، که در بستر مطالعات سکولار و جامعه‌شناختی زبان شکل گرفته، عمدتاً بر روابط قدرت انسانی و ایدئولوژی‌های اجتماعی تمرکز دارد (Fairclough, 1989: 4). در مواجهه با متنی دینی، کاربست این روش مستلزم تعدیلی است که به بُعد الهی متن وفادار بماند. در این پژوهش، با تمایزی روشن میان سطح گفتمان الهی (شامل آیات قرآنی و سنت نبوی به مثابه مبانی هنجاری) و سطح گفتمان تاریخی-اجتماعی (شامل روابط قدرت اموی و کنش نخبگان)، این تعدیل صورت پذیرفته‌است. در این چارچوب، آیات قرآنی نه صرفاً به عنوان نقل قول، بلکه در نقش ابزارهایی گفتمانی عمل می‌کنند. این رویکرد تعدیل شده، با دیدگاه فون دایک، که ایدئولوژی را در سطوح «اجتماعی» و «شناختی» تحلیل می‌کند (Van Dijk, 1998: 267) و همچنین با تأکید ووداک بر اهمیت بستر تاریخی در تحلیل گفتمان (Wodak, 2015: 1-14) هم‌خوانی دارد. بدین ترتیب، «قدرت الهی» به عنوان چارچوب ایدئولوژیک حاکم بر خطبه و پیش‌فرض‌های مشترک گوینده و مخاطبان پذیرفته می‌شود، در حالی که «قدرت سیاسی» به عنوان موضوع اصلی نقد گفتمانی در کانون تحلیل قرار می‌گیرد. این چارچوب تعدیل شده، امکان به کارگیری CDA را برای تحلیل متون دینی، بدون دچار شدن به تناقض روش‌شناختی، فراهم می‌سازد.

9. Van Dijk, T. A. (2004). Ideology and discourse: A multidisciplinary introduction. Barcelona: Pompeu Fabra University .

10. Van Dijk, T. A. (2017). Socio-cognitive discourse studies. In The Routledge handbook of critical discourse studies (pp. 26-43). London: Routledge .

11. Wodak, R. (2015). Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach. In K. Tracy (Ed.) , The International Encyclopedia of Language and Social Interaction (1st ed.). PP. 1-14. John Wiley& Sons, Inc .

جدول ۱- خلاصه روش پژوهش و ملاحظات نظری

نظریه پرداز	نقش در تحلیل گفتمان انتقادی	مفهوم اصلی	ارتباط با تحقیق
فرکلاف (اصلی)	چارچوب اصلی برای تحلیل زبان و قدرت	پایه تحلیل خطبه با الگوی سه مرحله‌ای توصیف، تفسیر، تبیین	
فون دایک (مکمل)	افشای لایه‌های شناختی و شناخت اجتماعی	تقویت تحلیل ایدئولوژی در متن	
ووداک (مکمل)	تحلیل تاریخی و اجتماعی روابط قدرت	تقویت تحلیل بستر تاریخی خطبه	

متن خطبه امام حسین (ع) در تحف العقول

«اغْتَبِرُوا أَيُّهَا النَّاسُ بِمَا وَعَظَ اللَّهُ بِهِ أَوْلِيَاءَهُ مِنْ سُوءِ ثَنَائِهِ عَلَى الْأَحْبَارِ اذْ يَقُولُ: «لَوْ لَا يَنْهَاهُمْ الرَّبَابِيُّونَ وَ الْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ» وَ قَالَ: «لَعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ - أَلِي قَوْلِهِ - لَيْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ» وَ إِنَّمَا عَابَ اللَّهُ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ، لِأَنَّهُمْ كَانُوا يَزَوْنَ مِنَ الظَّالِمَةِ الَّذِينَ بَيْنَ أَظْهُرِهِمُ الْمُنْكَرَ وَ الْفَسَادَ، فَلَا يَنْهَوْنَهُمْ عَنْ ذَلِكَ رَغْبَةً فِيمَا كَانُوا يَنَالُونَ مِنْهُمْ وَ زُهْبَةً مِمَّا يَحْذَرُونَ؛ وَ اللَّهُ يَقُولُ: «فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَ يَخْشَوُا النَّاسَ وَ يَنْهَوْنَ عَنْ الْمُنْكَرِ» وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ». فَبَدَأَ اللَّهُ بِالْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ فَرِيضَةً مِنْهُ، لِعِلْمِهِ بِأَنَّهُ إِذَا أُذِيتَ وَ أُقِيمَتْ، اسْتَقَامَتِ الْفَرَائِضُ كُلُّهَا، هَيَّئُهَا وَ صَعِبُهَا. وَ ذَلِكَ أَنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ دُعَاءُ إِلَى الْإِسْلَامِ مَعَ رَدِّ الْمَظَالِمِ وَ مَخَالَفَةِ الظَّالِمِ، وَ قِسْمَةِ الْفَيْءِ وَ الْغَنَائِمِ، وَ أَخْذِ الصَّدَقَاتِ مِنْ مَوَاضِعِهَا وَ وَضْعِهَا فِي حَقِّهَا. ثُمَّ أَنْتُمْ أَيُّهَا الْعِصَايَةُ، عِصَابَةُ الْعِلْمِ، مَشْهُورَةٌ بِالْخَيْرِ مَذْكُورَةٌ وَ بِالنَّصِيحَةِ مَعْرُوفَةٌ، وَ بِاللَّهِ فِي أَنْفُسِ النَّاسِ مَهَابَةٌ، يَهَابُكُمْ الشَّرِيفُ وَ يُكْرِمُكُمْ الضَّعِيفُ، وَ يُؤَثِّرُكُمْ مَنْ لَا فَضْلَ لَكُمْ عَلَيْهِ وَ لَا يَدَ لَكُمْ عِنْدَهُ تَشْفَعُونَ فِي الْحَوَائِجِ إِذَا امْتَنَعَتْ مِنْ طُلَابِهَا، وَ تَمْشُونَ فِي الطَّرِيقِ بِهَيْبَةِ الْمُلُوكِ وَ كَرَامَةِ الْأَكْبَارِ، أَلَيْسَ كُلُّ ذَلِكَ إِنَّمَا نَلْتُمُوهُ بِمَا يُرْجَى عِنْدَكُمْ مِنَ الْقِيَامِ بِحَقِّ اللَّهِ، وَ إِنْ كُنْتُمْ عَنْ أَكْثَرِ حَقِّهِ تَقْصُرُونَ؛ فَاسْتَخَفَّتُمْ بِحَقِّ الْأَيِّمَةِ فَأَمَّا حَقُّ الضُّعَفَاءِ فَضَيَعْتُمْ وَ أَمَّا حَقُّكُمْ بِزَعْمِكُمْ فَطَلَبْتُمْ. فَلَا مَالَ بَدَلْتُمُوهُ وَ لَا نَفْسًا خَاطَرْتُمْ بِهَا لِلَّذِي خَلَقَهَا؛ وَ لَا عَشِيرَةً عَادِيْتُمُوهَا فِي ذَاتِ اللَّهِ. أَنْتُمْ تَتَمَنُّونَ عَلَى اللَّهِ جَنَّتَهُ وَ مُجَاوَزَةَ رُسُلِهِ وَ أَمَانًا مِنْ عَذَابِهِ؛ لَقَدْ خَشِيتُ عَلَيْكُمْ، أَيُّهَا الْمُتَمَنُّونَ عَلَى اللَّهِ، أَنْ تَجَلَ بِكُمْ نِقْمَةُ مَنْ تَقِمَاتِهِ. لَأَنْتُمْ بَلَّغْتُمْ مِنْ كَرَامَةِ اللَّهِ مَنْزِلَةً فَضَّلْتُمْ بِهَا؛ وَ مَنْ يُعْرِفُ بِاللَّهِ لَا تُكْرِمُونَ وَ أَنْتُمْ بِاللَّهِ فِي عِبَادِهِ تُكْرِمُونَ. وَ قَدْ تَرَوْنَ عُهْدَ اللَّهِ مَنْقُوضَةً فَلَا تَفْرَعُونَ، وَ أَنْتُمْ لِبَعْضِ ذِمِّ آبَائِكُمْ تَفْرَعُونَ؛ وَ ذِمَّةُ رَسُولِ اللَّهِ (ص) مَحْقُورَةٌ، وَ الْعُمَى وَ الْبُكْمُ وَ الرُّمْنُ فِي الْمَدَائِنِ مُهْمَلَةٌ، لَا تَرْحَمُونَ؛ وَ لَا فِي مَنْزِلَتِكُمْ تَعْمَلُونَ وَ لَا مَنْ عَمِلَ فِيهَا تُعِينُونَ؛ وَ بِالْأَذْهَانِ وَ الْمُصَانَعَةِ عِنْدَ الظَّالِمَةِ تَأْمَنُونَ. كُلُّ ذَلِكَ مِمَّا أَمَرَكُمُ اللَّهُ بِهِ مِنَ النَّهْيِ وَ التَّنَاهِي، وَ أَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ. وَ أَنْتُمْ أَعْظَمُ النَّاسِ مُصِيبَةً لِمَا غُلِبْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ مَنَازِلِ الْعُلَمَاءِ لَوْ

كُنْتُمْ تَسْعَوْنَ. ذَلِكَ بَأَنَّ مَجَارِيَ الْأُمُورِ وَالْأَحْكَامِ عَلَى أَيْدِي الْعُلَمَاءِ بِاللَّهِ الْأَمْنَاءِ عَلَى خِلَالِهِ وَحَرَامِهِ. فَأَنْتُمْ الْمُسْلُوبُونَ تِلْكَ الْمَنْزِلَةَ. وَ مَا سُلِيتُمْ ذَلِكَ، إِلَّا بِتَفَرُّقِكُمْ عَنِ الْحَقِّ وَ اخْتِلَافِكُمْ فِي السَّنَةِ بَعْدَ الْبَيِّنَةِ الْوَاضِحَةِ. وَلَوْ صَبَرْتُمْ عَلَى الْأَذَى وَ تَحَمَّلْتُمْ الْمُنُونَةَ فِي ذَاتِ اللَّهِ، كَانَتْ أُمُورُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ تَرْدٌ وَ عَنْكُمْ تَصُدُّرٌ وَ إِلَيْكُمْ تُرْجَعُ. وَ لَكِنَّكُمْ مَكَّنْتُمْ الظُّلْمَةَ مِنْ مَنْزِلَتِكُمْ وَ اسْتَسَلَّمْتُمْ أُمُورَ اللَّهِ فِي أَيْدِيهِمْ يَعْمَلُونَ بِالشُّبُهَاتِ وَ يَسِيرُونَ فِي الشَّهَوَاتِ. سَلَّطَهُمْ عَلَى ذَلِكَ فِرَازُكُمْ مِنَ الْمَوْتِ وَ إعْجَابُكُمْ بِالْحَيَاةِ الَّتِي هِيَ مُفَارِقَتُكُمْ. فَأَسْلَمْتُمْ الضُّعْفَاءَ فِي أَيْدِيهِمْ؛ فَمِنْ بَيْنِ مُسْتَعْبِدٍ مَقْهُورٍ، وَ بَيْنِ مُسْتَضْعَفٍ عَلَى مَعِيشَتِهِ مَغْلُوبٍ. تَقَلَّبُونَ فِي الْمُلْكِ بِأَرَائِهِمْ وَ يَسْتَشْعِرُونَ الْخِزْيَ بِأَهْوَائِهِمْ اقْتِدَاءً بِالْأَشْرَارِ وَ جُزَاءً عَلَى الْجَبَّارِ. فِي كُلِّ بَلَدٍ مِنْهُمْ عَلَى مُنْبَرِهِمْ خَطِيبٌ يَصْقَعُ؛ فَالْأَرْضُ لَهُمْ شَاغِرَةٌ؛ وَ أَيْدِيهِمْ فِيهَا مُسَوِّطَةٌ. وَ النَّاسُ لَهُمْ خَوْلٌ، لَا يَدْفَعُونَ يَدَ لَامِسٍ؛ فَمِنْ بَيْنِ جَبَّارٍ عَنِيدٍ، وَ ذِي سَطْوَةٍ عَلَى الضَّعْفَةِ شَدِيدٍ، مُطَاعٍ لَا يَعْرِفُ الْمُبْدِئَ الْمُعِيدَ. فَيَا عَجَبًا، وَ مَا لِي لَا أَعْجَبُ، وَ الْأَرْضُ مِنْ غَاشٍ غَشُومٍ وَ مُتَصَدِّقٍ ظُلُومٍ وَ عَامِلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ بِهِمْ غَيْرِ رَحِيمٍ. قَالَ اللَّهُ الْحَاكِمُ فِيهِ تَنَازَعْنَا وَ الْقَاضِي بِحُكْمِهِ فِيهَا شَجَرَ بَيْنَنَا. اللَّهُمَّ، إِنَّكَ تَعْلَمُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ مَا كَانَ مِنَّا تَنَافُسًا فِي سُلْطَانٍ وَ لَا ائْتِمَاسًا مِنْ قُضُولِ الْحُطَامِ وَ لَكِنْ لِنَرَى الْأَعْمَالِ مِنْ دِينِكَ؛ وَ نُظْهِرَ الْأَصْلَاحَ فِي بِلَادِكَ؛ وَ يَأْمَنَ الْمَظْلُومُونَ مِنْ عِبَادِكَ؛ وَ يَعْمَلَ بِقَرَانِصِكَ وَ سُنَنِكَ وَ أَحْكَامِكَ. فَإِنْ لَمْ تَنْصُرُونَا وَ تُنْصِفُونَا قَوَى الظُّلْمَةَ عَلَيْكُمْ وَ عَمِلُوا فِي إِطْفَاءِ نُورِ نَبِيِّكُمْ. وَ حَسْبُنَا اللَّهُ، وَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا، وَ إِلَيْهِ أُنَبِّئُكَ، وَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ» (ابن شعبه الحراني، ۱۳۶۳: ۲۷۲-۲۶۹)

سطح توصیف در تحلیل خطبه

هدف از این مرحله، شناسایی الگوها و ویژگی‌های زبانی است که در متن به کار رفته‌اند. در این مرحله بر اساس الگوی فرکلاف، تحلیل بر انتخاب‌های زبانی، ساختارهای نحوی و هم‌آیی واژگان در خطبه متمرکز است. به‌طور کلی، انتخاب نوع جمله، چینش واژگان و اعمال دستور زبان تصادفی نیست؛ بلکه هدفمند و مطابق با اهداف گفتمان اعمال می‌شود. از دیدگاه ویتگنشتاین: ^{۱۲} «برای فهم معنا نباید پرسید واژه یا جمله چه چیزی را تصویر می‌کند؛ بلکه باید پرسید مردم با واژه و جمله چه افعالی انجام می‌دهند» (عبداللهی، ۱۳۸۴: ۹۳). برای واکاوی دقیق‌تر عناصر زبانی متن، جدول ۲ نقش، فراوانی و نمونه‌های متنی هر یک از شاخصه‌های زبانی کلیدی را ارائه می‌دهد.

¹². Ludwig Wittgenstein

جدول ۲- نقش و فراوانی افعال و جملات خطبه

نقش	فراوانی	نمونه
سجع	۲۴	مشهوره / مذکور / معروفه - اکابر / حوائج - مظالم / ظالم - شهوات / شبهات - ظلوم / غشوم - ضیعتم / طلبتم ...
جمله فعلیه	۹۰	اعْتَبِرُوا - تَمْشُونَ - تَشْفَعُونَ - نَلْتُمُوهُ - بَدَلْتُمُوهُ - خَشِيتُ - تَرُونَ - تَفْرَعُونَ - تَرْحَمُونَ - تَعِينُونَ - تَأْمَنُونَ - مَكْنَتُمْ - أَسْلَمْتُمْ - يَرْوُونَ - يَنْهَوْنَ - يَنَالُونَ - يَحْذَرُونَ - يَهَابُكُمْ ...
جمله اسمیه	۶۲	عَصَابَةٌ بِالْعِلْمِ مَشْهُورَةٌ - مَهَابَةٌ - كُلُّ ذَلِكَ مِمَّا أَمَرَكَ اللَّهُ - أعظم الناس مصيبة - الأرض لهُمْ شَاغِرَةٌ - أَيْدِيهِمْ فِيهَا مَبْسُوطَةٌ - النَّاسُ لَهُمْ حَوْلٌ - اللَّهُ الْحَاكِمُ ...
فعل امر / نهی	۱۱ (نهی) ۳ (امر)	اعْتَبِرُوا - فَلَا تَحْشُوا - احْشَوْا - فَلَا يَنْهَوْنَهُمْ - لَا تَرْحَمُونَ - لَا تَعْمَلُونَ - لَا تَعِينُونَ - لَا تَفْرَعُونَ - لَا مَالاً بَدَلْتُمُوهُ - وَلَا نَفْساً خَاطَرْتُمْ بِهَا - وَلَا عَشِيرَةً عَادِيْتُمُوهَا - لَا تَنْصُرُونَا ...
فعل مضارع	۴۷	يَرْوُونَ - يَنْهَوْنَ - يَنَالُونَ - يَحْذَرُونَ - يَهَابُكُمْ - يُكْرِمُكُمْ - تَمْشُونَ - تَشْفَعُونَ - تَرُونَ - تَفْرَعُونَ - تَرْحَمُونَ - تَأْمَنُونَ - تَجَلَّ - تُكْرِمُونَ - يَعْمَلُونَ - يَسِيرُونَ ...
فعل ماضی	۳۷	كَانُوا - نَلْتُمُوهُ - بَدَلْتُمُوهُ - ضَيَعْتُمْ - طَلَبْتُمْ - بَلَعْتُمْ - خَشِيتُمْ - سَلَبْتُمْ - أَذِيتُمْ - أَقِيمْتُمْ - اسْتَقَامْتُمْ - مَكْنَتُمْ - أَسْلَمْتُمْ ...
ساختار مجهول	۱۰	مَسْلُوبُونَ - مُطَاعٌ - مُهْمَلَةٌ - مَغْلُوبٌ - مَقْهُورٌ - مُسْتَعْبِدٌ - مُسْتَضْعَفٌ - مَقْصُودَةٌ - مَحْفُورَةٌ - مُفَارِقَتُكُمْ.
فعل معلوم	۶۵	تَشْفَعُونَ - تَمْشُونَ - تَأْمَنُونَ - مَكْنَتُمْ - أَسْلَمْتُمْ - يَعْمَلُونَ - يَسِيرُونَ - تَتَمَنَّوْنَ - تَفْرَعُونَ - تَرْحَمُونَ - تَعْمَلُونَ - تَعِينُونَ ...
ضمیر «شما»	۲۲	يَهَابُكُمْ - يُكْرِمُكُمْ - لَكُمْ - عِنْدَكُمْ - تَقْصُرُونَ - تَتَمَنَّوْنَ - عَلَيْكُمْ (۲ بار) - بَدَلْتُمُوهُ - خَاطَرْتُمْ - عَادِيْتُمُوهَا - تَأْمَنُونَ - مَكْنَتُمْ - أَسْلَمْتُمْ ...
ضمیر «آن‌ها»	۱۸	عَلَيْهِمْ - مِنْهُمْ - يَنْهَوْنَهُمْ - لَهُمْ - أَيْدِيهِمْ - بِهِمْ - عَلَيْهِمْ - بِأَهْوَانِهِمْ - بِأَرَانِهِمْ ...
ضمیر «ما»	۷	تَنَازَعْنَا، شَجَرَ يَبْنِئْنَا، مِنَّا، تَنْصُرُونَا، تُنْصِفُونَا، حَسْبُنَا، تَوَكَّلْنَا.

تحلیل اولیه نشانه‌شناختی داده‌های توصیفی نشان می‌دهد که انتخاب‌های زبانی خطبه به صورت هدفمند برای ایجاد پویایی نحوی و روابط درون‌متنی به کار رفته‌اند. بسامد بالای جملات فعلیه (۹۰ مورد) نسبت به جملات اسمیه (۶۲ مورد)، همراه با برتری افعال مضارع (۴۷ مورد) بر افعال ماضی (۳۷ مورد)، دلالت بر تکیه متن بر کنش‌گری، استمرار و پویایی دارد. در مقابل، جملات اسمیه عمدتاً برای توصیف وضعیت‌های ثابت و ویژگی‌های ذاتی به کار رفته‌اند. همچنین، غلبه چشمگیر افعال معلوم (۶۵ مورد) بر افعال مجهول (۱۰ مورد)، بر نقش فعال و مسئولیت‌پذیر فاعل تأکید می‌ورزد. از نظر ضمایر، تقابل سه‌گانه «کم» (۲۲ بار)، «هم» (۱۸ بار) و «نا» (۷ بار) قوی‌ترین الگوی نحوی برای ایجاد تمایز و مرزبندی گفتمانی است. در سطح واژگانی، هم‌آیی‌های مکرر حول محورهای معنایی «ظلم و مشتقات آن» (۸ بار)، «حق و مشتقات آن» (۷ بار)، «نهی از منکر و مشتقات آن» (۷ بار) و «ضعفاء و مشتقات آن» (۵ بار)، یک شبکه معنایی دوقطبی را شکل می‌دهند که انسجام درونی خطابه

را تقویت می‌کند. بر پایه داده‌های جدول ۲ و تحلیل‌های پیشین، می‌توان چهار مولفه گفتمانی کلیدی را در خطبه نتیجه گرفت:

الف. دعوت به کنش‌گری

در گام نخست تحلیل متن آن‌چه آشکار می‌شود، تقسیم‌بندی مخاطبان با عبارت‌های «ایها الناس» و «اینها العصابة» است. این تقسیم‌بندی به وضوح نشان می‌دهد که گوینده قصد دارد پیام خود را به گروه‌های مختلف جامعه انتقال دهد و محتوای پیام به گونه‌ای است که از منظر همگان قابل دریافت می‌باشد. در توصیف زبانشناختی متن، نکته قابل تأمل، شروع خطبه است. خطبه با عبارت «اعتبروا» آغاز می‌شود که به عنوان امری تأکیدی است؛ سپس با خطاب «ایها الناس»، ندایی عام صادر می‌شود که ذهن مخاطبان را برای هشدار آماده می‌کند. فعل امر نشان‌دهنده دستور است. اما فعل نهی، با تأکید و به گونه‌ای برتری جویانه، خودداری را الزام می‌کند (هاشمی، ۱۳۷۹: ۷۶). افعال الزام‌آور به عنوان کنش‌های زبانی عمل می‌کنند. بر اساس تئوری کنش زبانی^{۱۳} گفتار و زبان، صرفاً برای توصیف یا انتقال اطلاعات صورت نمی‌گیرند، بلکه خود به عنوان یک کنش اجتماعی عمل می‌کنند (Austin, 1962: 6, 149; Searle, 1969: 16-19) به عبارت دیگر، وقتی فردی سخنی می‌گوید، همزمان عملی را انجام می‌دهد یا انتظار دارد مخاطبانش کنشی را انجام دهند. در زبان عربی، فعل نفی بیشتر از آنچه ظاهر می‌شود، یک ابزار بلاغی و معنایی است. این افعال، علاوه بر بیان عدم وقوع یا رد وقوع یک عمل، بر نبود وضعیت مطلوب تأکید می‌کنند. در متن خطبه تعداد افعال منفی دو برابر افعال نهی و امر است که بیانگر عدم رضایت نسبت به وضعیت موجود در جامعه است. اگرچه افعال نفی در ظاهر الزام‌آور نیستند، اما به دلیل قدرت بلاغی و هدف گوینده در موارد انتقادی می‌توانند نقشی مشابه کنش زبانی ایفا کنند. به عبارت دیگر امام (ع) از گفتن افعال منفی «لا ترحمون، لا تعینون و ...» ضمن هشدار، خواهان انجام کنشی است.

در این خطبه برتری قابل توجه افعال معلوم نسبت به مجهول (۶۵ در مقابل ۱۰) هم بر کنش‌گری تأکید دارد. بر اساس پژوهش‌های زبان‌شناسی، افعال معلوم برای تأکید بر فاعل و نمایش اقدامات او به کار می‌روند (Ryding, 2005: 349) که نشان‌دهنده دعوت آشکار امام (ع) به پذیرش نقش فعال و مسئولیت‌پذیری در برابر شرایط موجود است.

از طرفی «هم‌آیی» معنایی قوی که از تکرار واژگان «لعن»، «کفر»، «بئس»، «عاب»، «ظلم» و «نهی»، در خطبه ایجاد شده است. منظور از هم‌آیی «به هم مربوط بودن عناصر واژگانی معینی در

^{۱۳}. نظریه کنش زبانی (Performativity) یکی از مفاهیم کلیدی در فلسفه زبان است که توسط آستین در کتاب How to Do Things with Words (1962) معرفی شد. این نظریه بیان می‌کند که گفتار و زبان نه تنها برای توصیف واقعیت، بلکه برای انجام کنش‌های اجتماعی مانند قول دادن، اعلام کردن یا وعده دادن استفاده می‌شوند. جان آر. سیرل، شاگرد آستین، در کتاب Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language (1969) این نظریه را گسترش داد و به تحلیل ساختارهای منطقی کنش‌های زبانی پرداخت.

چهارچوب موضوع یک متن است که منجر به پیدایش ارتباط بین جمله‌های آن متن می‌شود» (آفاگل زاده، ۱۳۹۰: ۱۰۸). هم‌آیی در تحلیل گفتمان انتقادی به شناسایی الگوهای زبانی کمک می‌کند و در این سخنان دعوت به مسئولیت‌پذیری است. استفاده از واژگان و عبارات «امر به معروف»، «نهی از منکر»، «فریضه»، «استقامت»، «رد مظالم»، «مخالفه الظالم»، «قسمه الفیء»، «اخذ الصدقات» و «حق» هم علاوه بر هم‌آیی، بار معنایی مشترکی دارند که موجب همراهی بیشتر مخاطبان می‌شود. تحلیل خطبه در مرحله توصیف نشان می‌دهد که انتخاب‌های زبانی و ساختارهای دستوری به کار رفته، به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که پیام گفتمانی را به مخاطبان انتقال می‌دهد. گوینده با استفاده از افعال الزام‌آور، عبارات تأکیدی و ساختارهای هماهنگ، تلاش می‌کند مخاطبان را به کنش‌گری فراخواند.

ب. بازخواست نخبگان دینی

بازخواست نخبگان دینی در خطبه با خطاب «انتم ایها العصابه» آغاز می‌شود و این عبارات با حرف ربط «ثم» به بخش پیشین پیوند داده شده و همزمان از آن جدا می‌شود. این کار نشان می‌دهد گوینده، قصد دارد مصداق اصلی «العصابه» را مشخص کند. بر اساس منابع لغوی کهن، «العصابه» به گروهی از مردم اشاره دارد (فراهیدی، ۱۴۰۹: ج ۱: ۳۱۰) و در برخی منابع به معنای عمامه یا دستاری است که بر سر می‌پیچند (جوهری، ۱۴۰۴: ج ۱: ۱۸۳؛ راغب، ۱۴۱۲: ۵۶۷). در این خطبه، «العصابه» به گروهی از نخبگان دینی اطلاق می‌شود که با سه ویژگی از دیگران متمایز می‌شوند:

۱. آوازه‌دانش و نیکی و خیرخواهی‌شان در جامعه پیچیده‌است: «عِصَابَةُ الْعِلْمِ مَشْهُورَةٌ وَ بِالْخَيْرِ مَذْكُورَةٌ وَ بِالتَّصِيحَةِ مَعْرُوفَةٌ: جماعتی که به علم مشهورید و به نیکی از شما یاد می‌کنند و به اندرزگویی شناخته‌اید»؛

۲. اقتدار و نفوذ اجتماعی دارند: «یهابکم الشریف، یکرکم الضعیف ... تشفعون فی الحوائج: بزرگان از شما بیم‌ناک هستند و ناتوانان شما را بزرگ می‌پندارند ... برای نیازهای خود شما را واسطه قرار می‌دهند»

۳. نفوذ و احترامشان برخاسته از جایگاه دینی‌شان است: «بالله فی انفس الناس مهابه: به سبب خدا نزد مردم احترام یافته‌اید. بلغتم من کرامه الله منزله فضلتم: از کرامت خدا به منزلتی رسیدید و برتری یافتید. انتم بالله فی عبادہ تکرمون: به سبب انتساب به خداوند در میان بندگانش تکریم می‌شوید»

بر این اساس، «العصابه» در کلام امام حسین بن علی (ع) به نخبگان دینی صاحب نفوذ اشاره دارد که جایگاه خود را از دین به دست آورده‌اند.

امام (ع) پس از معرفی «العصابه» تلاش می‌کند ویژگی‌های و کنش‌های گفتمانی آن‌ها را نقد کند. ابتدا با تغییر لحن و استفاده از آرایه‌های ادبی مانند سجع «مشهوره، مذکوره»، جناس «حوایج و

اکابر» و تضاد «شریف و ضعیف»، توجه مخاطبان را جلب می‌کند. این ابزارهای بلاغی، ذهن شنوندگان را آماده دریافت پیام اصلی می‌کند و کنجکاوی آن‌ها را برمی‌انگیزد. سپس، با پرسش: «أَ لَيْسَ كُلُّ ذَلِكِ إِنَّمَا نَلْتُمُوهُ بِمَا يَرْجَىٰ عِنْدَكُمْ مِنَ الْقِيَامِ بِحَقِّ اللَّهِ: این همه احترام به این خاطر نیست که امید می‌رود برای اجرای حق خدا قیام کنید؟» در حضور مخاطبان خواستار پاسخگویی «العصابه» است. فرکلاف جملات پرسشی را پیچیده‌تر از جملات خبری یا امری می‌داند، زیرا خواستار توضیح از مخاطب هستند (Fairclough, 1989: 125-126). گوینده پس از برشماری ویژگی‌های نخبگان دینی به نکوهش ایشان می‌پردازد. این شیوه نشان‌دهنده اهمیت پیامی است که قصد تفهیم آن را دارد.

مهم‌ترین کنش گفتمانی نخبگان دینی که مورد نکوهش قرار می‌گیرد، سکوت آن‌ها است. امام (ع) انگیزه‌های این سکوت را چنین برمی‌شمارد:

منفعت‌طلبی: «فَلَا مَالًا بَدَلْتُمُوهُ وَلَا نَفْسًا خَاطَرْتُمْ بِهَا لِلَّذِي خَلَقَهَا وَلَا عَشِيرَةً عَادِيْتُمُوهَا: مالی را در راه خدا نبخشیده‌اید، جانی را در راهی که خدا برای آن شما را آفریده بود به خطر نینداختید و با گروهی به خاطر خدا دشمنی نکردید»؛

عافیت‌طلبی: «وَلَوْ صَبَرْتُمْ عَلَى الْأَذَى وَتَحَمَّلْتُمُ الْمَوْتَهُ فِي ذَاتِ اللَّهِ: اگر در برابر آزار شکیبایی می‌کردید و در راه خدا سختی‌ها را تحمل می‌کردید»؛

شیفتگی به دنیا و ترس از مرگ: «فِرَازُكُمْ مِنَ الْمَوْتِ وَإِعْجَابُكُمْ بِالْحَيَاةِ: گریزتان از مرگ است و خوش‌آمدتان به زندگی».

از دیدگاه امام (ع) نخبگان دینی، به جای حمایت از ضعفا و ستم‌دیدگان، با سازش و زدوبند با حکومت امنیت خود را تأمین کرده‌اند: «وَبِالْأَذْهَانِ وَالْمُصَانَعَةِ عِنْدَ الظَّلَمَةِ تَأْمُنُونَ: با سازشکاری و زدوبند با ستمگران برای خود امنیت فراهم کردید». امام (ع) اذعان می‌کند این سکوت و همدستی، قدرت ستمگر را افزایش داده: «مَكَّنْتُمُ الظَّلَمَةَ وَضَعْنَا رَافِدًا لَهَا وَتَوَلَّيْتُمُوهَا: شما ستمگران را توانمند ساختید و رافدا را برای او قرار دادید و از او حمایت کردید». امام حسین (ع) همچنین تأکید می‌کند نقش این عالمان دینی همسو با حکومت که بر جایگاه عالمان واقعی، تکیه زده‌اند در مشکلات جامعه از دیگران بیشتر است: «وَأَنْتُمْ أَكْثَرُ النَّاسِ مُصِيبَةً لِّمَا غُلِبْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ مَنَازِلِ الْعُلَمَاءِ».

پ. مرزبندی و قطبیت‌سازی گفتمانی

در این خطبه، سکوت هم از سوی عوام در برابر نخبگان دینی و هم از سوی نخبگان در برابر حکومت مشهود است که از دیدگاه گوینده هر کدام دارای انگیزه‌ها و پیامدهای خاص خود هستند و موضع گوینده نسبت به هر دو گروه انتقادی است، اما نحوه مواجهه با آن‌ها متفاوت است. امام (ع) در مواجهه

به عوام، از عبارات توضیحی و تعلیلی بهره می‌گیرد و با استفاده از افعال الزام‌آور مانند «اعتبروا» و عبارات تأکیدی مانند «ایها الناس»، ایشان را به کنشگری فرا می‌خواند. این انتخاب‌های زبانی، نشان‌دهنده تلاش برای جلب توجه مخاطبان و فعال‌سازی آن‌ها است. در مقابل، در برخورد با نخبگان دینی همسو با حکومت، از جملات استفهامی و توییح‌آمیز استفاده می‌کند. امام (ع) با این کار، مرزبندی و قطبیت‌سازی مشخصی را آغاز می‌کند و با به کار بردن ضمائر متعدد «کم» (شما) برای العصابه و «هم» (آن‌ها) برای حکومت، بر آن تأکید می‌کند. در زبان عربی، ضمائر نقش مهمی در تمایز میان گروه‌ها دارند و استفاده مکرر از ضمائر نشان‌دهنده مرزبندی گفتمانی است (Bassiouny, 2009: 125-126). فرکلاف این استراتژی‌های زبانی، از جمله استفاده از توصیفات متضاد و ارزش‌گذاری‌ها را نشانه قطبیت‌سازی میان گروه‌ها می‌داند (Fairclough, 1992: 105) این قطبیت و مرزبندی تا پایان خطبه ادامه می‌یابد.

امام در ادامه با عبارت «قَالَ اللَّهُ الْحَاكِمُ فِيمَا فِيهِ تَنَازَعْنَا... خداوند داور است میان ما و آن‌ها در آن‌چه بحث و اختلاف کردیم» و به کار بردن واژگان «تنازع» و ضمیر «نا» در مقابل «هم»، و واژگانی که بار معنوی دارند اختلاف میان خود و حکومت را آشکارا اعلام می‌کند. فون‌دایک تمایز میان «ما» و «آن‌ها» را یک اصل در بازتولید ایدئولوژیک و نشانه مرزبندی گفتمانی معرفی می‌کند که سبب تقویت هویت خود در برابر دیگری می‌شود (Van Dijk, 1998: 267)

ت. پویایی و نازمانندی نقد گفتمانی

در توصیف زبان‌شناختی خطبه، برتری آشکاری در استفاده از جملات فعلیه بر جملات اسمیه (۹۰ در برابر ۶۱) مشاهده می‌شود. در زبان عربی جملات اسمیه اغلب برای توصیف حالت‌ها و ثبات استفاده می‌شوند و جملات فعلیه برای بیان اقدامات و رویدادها (Ryding, 2005: 375) یا کنش‌های پویا (Alhawary, 2011: 112) به کار می‌روند، در حالی که این انتخاب زبانی نشان‌دهنده آن است که برنامه و شیوه امام (ع) در مواجهه با عالمان دینی همسو با حکومت، عملگرایانه است. علاوه بر این، بررسی افعال به کار رفته در خطبه نشان می‌دهد که تعداد افعال مضارع (۴۷) بر افعال ماضی (۳۷) برتری دارد. در زبان‌شناسی، فعل مضارع نشان‌دهنده استمرار، تکرار یا اقدامات جاری است (Ryding, 2005: 375). این ویژگی از همان ابتدای خطبه مشهود است؛ گوینده پس از هشدار «اعتبروا»، با استفاده از فعل استمراری «یقول»، تلاش می‌کند نقد و پرسشگری را نازمانمند ارائه دهد. این شیوه در سراسر خطبه ادامه می‌یابد و امام (ع) با بسامد فراوان از افعال استمراری، مانند «یَروْنَ»، «فَلَا يَنهَوْنَ»، «يَنَالُونَ»، «مِمَّا يَحذَرُونَ»، «يَهَابُكُم»، «يُكْرِمُكُم»، «تَنْصُرُونَنَا» و «تَنْصِفُونَنَا» بهره می‌برد که نشان می‌دهد شرایط مورد نقد گوینده محدود به یک دوره یا زمان خاص نیست. از این‌رو، به نظر می‌رسد امام (ع) مخاطبان گفتمانی خود را نازمانمند در نظر گرفته است.

سطح تفسیر در تحلیل خطبه

تفسیر در الگوی فرکلاف، تحلیل چگونگی ارتباط و واسطه‌گری متن بین گفتمان و بافت اجتماعی است. در این مرحله، تمرکز بر رابطه دیالکتیکی تولید، توزیع و مصرف متن است و نشان می‌دهد چگونه مخاطبان با تکیه بر دانش گفتمانی پیشین، معانی متن را درک می‌کنند (Fairclough, 1992: 66-67). مفسر با استفاده از سرنخ‌هایی که از ویژگی‌های صوری متن به دست می‌آورد و با کمک قواعد و هنجارهای اجتماعی و فرهنگی و دانش زمینه‌ای، به تحلیل معنای متن در بستر اجتماعی آن می‌پردازد (Fairclough, 1989: 142). این فرایند با توجه به بافت موقعیتی^{۱۴} و بینامتنیت^{۱۵} انجام می‌شود که هر دو در فهم عمیق‌تر معنا نقش دارند.

بافت موقعیتی. فرکلاف بر این نکته تأکید می‌ورزد که تحلیل گفتمان متون گفتاری و نوشتاری باید بر تحلیل نظام‌مند بافت اجتماعی آن‌ها منطبق باشد (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۲۰). بر این اساس، گفتمان در خلأ تولید نمی‌شود، بلکه عوامل مختلفی بر آن تأثیر می‌گذارند. بافت موقعیتی به شرایط اجتماعی و فرهنگی اشاره دارد که متن در آن تولید و مصرف می‌شود (Fairclough, 1992: 62). به عبارت دیگر، گفتمان‌ها در بافت‌ها یا همان موقعیت‌های اجتماعی شکل می‌گیرند و در پرتو این بافت‌ها قابل فهم هستند. در ارتباط گفتمان و بافت موقعیتی، چهار مؤلفه «مشارکان گفتمان»، «روابط میان آن‌ها»، «نقش زبان» و «چیستی ماجرا» اهمیت پیدا می‌کنند (Fairclough, 1989: 146-149).

مشارکان گفتمانی در این خطبه علاوه بر امام حسین (ع)، شامل «توده مردم»، «نخبگان دینی» و همچنین «حکومت اموی» که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در گفتمان حضور داشتند. در تحلیل چیستی ماجرا، مهم‌ترین مؤلفه‌های انتقادی در نزد گوینده خطبه، گسترش قدرت و سلطه حکومت معاویه و است. حضور معاویه در مراتب قدرت از دوران خلیفه اول امکان‌پذیر شد، هنگامی که از طرف ابوبکر همراه برادر بزرگ‌ترش یزید، به‌عنوان فرماندهان سپاه به شام اعزام شد و در فتح اردن شرکت کرد (بلاذری، ۱۹۸۸: ۱۲۰). خلیفه دوم معاویه را پس مرگ برادرش در سال ۱۷ هجری، به فرماندهی شامات برکشید (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ج ۴: ۴۳۳). انگیزه و جدیت معاویه برای رسیدن به مراتب بالای قدرت، همراه با حمایت سه خلیفه، به‌ویژه عمر (جاحظ، ۲۰۰۲: ۳۴۴؛ ابن عبد ربّه، ۱۴۰۷: ج ۱: ۱۵)، سبب شد پس از صلح با حسن بن علی (ع) به خلافت برسد و آن‌گاه به عراقیان ناراضی چنین گفت: «من با شما بر سر نماز، روزه، حج و زکات نجنگیدم که این‌ها را به‌جا می‌آوردید. من با شما جنگیدم تا بر شما حکومت کنم» (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ج ۵۲: ۳۸۰؛ ابن ابی‌الحدید، بی‌تا: ج ۱۶: ۱۵).

¹⁴. Situational Context

¹⁵. Intertextuality

کنش‌ها و کردارهای معاویه پس از تثبیت حکومت معطوف به حفظ قدرت بود. معاویه سه اقدام اساسی در این زمینه انجام داد که به گفتمانی بدل گشت که حسین بن علی (ع) منتقد آن است. این سه اقدام عبارتند از:

الف. ایجاد سامانه تبلیغی گسترده

نداشتن قرابت نسبی با پیامبر (ص) و سابقه در اسلام، سبب شد این سامانه تبلیغی، تقدس و مشروعیت‌زایی را در کنار توجیه اعمال خلیفه و مقابله با گفتمان علی بن ابی طالب (ع) با جدیت پیگیری کند. ابزار اصلی او در این زمینه، علاوه بر کارگزاران توانمند، خطبای سخنور و عالمان دینی بودند. ابوهریره، عمرو بن عاص، عروه بن زبیر، مغیره بن شعبه، سمره بن جندب و زیاد بن ابیه از مهم‌ترین کارگزاران فرهنگی معاویه بودند (ابن ابی الحدید، بی تا: ج ۴: ۶۳) که در بروز گفتمان حکومت نقش داشتند. این سامانه تبلیغاتی، واژگان، عبارات زبانی و معانی تازه‌ای به نفع حکومت اموی خلق می‌کرد که مورد انتقاد امام (ع) در خطبه قرار گرفته است: «فِي كُلِّ بَلَدٍ مِنْهُمْ عَلَى مَنَبَرٍ خَطِيبٌ يَضَعُ؛ فَلَا رُضَ لَهُمْ شَاغِرَةٌ وَ أَيْدِيَهُمْ فِيهَا مَبْشُوطَةٌ: در هر شهری سخنرانی زبان‌آور بر منبر دارند و این سرزمین زیر پایشان افتاده و دستشان برای هر کاری باز است». در راستای همین تبلیغات، معاویه در شام بنی‌امیه را خاندان پیامبر (ص) معرفی می‌کرد (ابن منظور، ۱۴۰۲: ج ۱۱: ۸۷). عنوان «خال المؤمنین» برای معاویه از این طریق ایجاد و ترویج شد (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ج ۵۹: ۱۰۳؛ اسکافی، ۱۴۰۲: ۲۱). این ایدئولوژی‌سازی امویان علی‌رغم تلاش‌های امام (ع) با موفقیت همراه بود، به طوری که بیش از نیم قرن پس از مرگ معاویه، سران شام نزد سفاح، نخستین خلیفه عباسی، اذعان می‌کردند که ما برای پیامبر (ص) خاندانی جز بنی‌امیه نمی‌شناختیم (مسعودی، ۱۴۰۹: ج ۳: ۳۳).

بخش مهم دیگری از تلاش‌های این سامانه، مقابله با گفتمانی بود که علی بن ابی طالب (ع) آن را رهبری می‌کرد. شیوه حکومت‌داری مبتنی بر عدالت اقتصادی، آزادی بیان و برابری در نژاد و تبار، در کنار پرهیز از جانشینی موروثی، مورد منازعه جدی امویان قرار داشت. در همین راستا، حاکم اموی، سمره بن جندب، یکی از اصحاب پیامبر (ص) را در ازای پرداخت قابل توجهی از بیت‌المال، مجاب کرد تا ادعا کند منظور از «سخت‌ترین دشمن» و «کسی که در زمین فساد می‌کند» در آیات ۲۰۴ و ۲۰۵ سوره بقره، علی بن ابی طالب (ع) است و در مقابل مصداق آیه ۲۰۷ سوره بقره، قاتل علی (ع) است (ابن ابی الحدید، بی تا: ۴/۷۳).^{۱۶}

^{۱۶}. ابن ابی الحدید معتزلی بخش عمده کتابش را به اخبار و روایاتی اختصاص داده که بزعم او در ذم علی بن ابی طالب جعل شده است نک. (ابن ابی الحدید، بی تا: ج ۴: ۶۳)

ظهور و تبلیغ اندیشه‌های جبرگرایی (عبدالجبار، بی‌تا: ج ۸: ۴) و ارجاء^{۱۷} از اقدامات دیگر این سامانه بود. معاویه جانشینی یزید را کار خدا می‌دانست که مردم در آن اختیاری ندارند (ابن قتیبه، ۱۴۱۰: ج ۱: ۲۰۵).

ب. سرکوب و خشونت گفتمانی

اساس رفتار حکومت معاویه با «دیگری» بر پایه این سخن بود: «مادامی که مردم میان ما و حکومت ما حایل نشوند، ما میان آن‌ها و زبانشان حایل نمی‌شویم» (طبری، بی‌تا: ج ۵: ۳۳۶؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۵: ۲۸). ظاهر این سخن می‌تواند نشان‌دهنده حلم‌گوینده و آزادی بیان باشد، اما خلیفه اموی نشان داد که این سخن دو معنا دارد: نخست، با هر کنش زبانی و رفتاری که قدرت را تهدید کند، برخورد می‌شود؛ دیگر آنکه، کسانی که همراه حکومت باشند، از منافع آن بهره‌مند خواهند شد و خطاهایشان نادیده گرفته می‌شود. حاکم اموی نشان داد که این سخن صرفاً یک شعار نیست. کشتن غیر مستقیم حسن بن علی (ع) (بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۳: ۲۹۵) و مرگ مشکوک سعد بن ابی وقاص (اصفهانی، ۱۴۱۹: ج ۶۰) و عبدالرحمن بن خالد بن ولید (ابن عبدالبیر، ۱۴۱۲: ج ۲: ۸۳۰)، که مشهورترین گزینه‌های جانشینی معاویه و مورد استقبال مردم بودند، تأییدی بر معنای سخن خلیفه اموی است. حجر بن عدی و عمرو بن حمق، کنش‌گران سیاسی فعال و منتقد حکومت در عراق هم به قتل رسیدند (یعقوبی، بی‌تا: ج ۲: ۲۳۰؛ طبری، بی‌تا: ج ۵: ۲۵۳). قتل این دو واکنش شدید امام حسین (ع) را در پی داشت (ابن قتیبه، ۱۴۱۰: ج ۱: ۲۰۲). همچنین، حکومت عطایا و مواجب مخالفان خود را قطع می‌کرد (ابن ابی الحدید، بی‌تا: ج ۱۱: ۴۴) و آن‌ها را در تنگنای زندگی قرار می‌داد.^{۱۸} سرکوب گفتمانی به تدریج سبب شد حتی بخشی از مردم در عراق، که مواردی از نقد حکومت و حاکم را در زمان علی (ع) مشاهده کرده بودند^{۱۹}، به سکوت کشیده شوند.

ب. تطمیع و ویژه‌خواری نخبگان

گزارش‌های تاریخی قابل توجهی وجود دارد که بیانگر ایجاد منفعت و امتیاز ویژه برای همسو کردن افراد مشهور توسط معاویه است، به طوری که او را پرداخت‌کننده‌ترین خلیفه می‌دانستند (جاحظ، بی‌تا: ۹۵). خلیفه اموی از اینکار به عنوان خرید و فروش دین یاد می‌کرد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۳: ۵۰۴). او به فرزند خلیفه دوم، ۱۰۰ هزار درهم داد تا او را به بیعت با یزید راضی کند، هرچند نپذیرفت و اذعان کرد که دینش را ارزان نمی‌فروشد (همان: ۵۰۶). معاویه این اقدامات را برای همسو کردن هاشمیان

^{۱۷} ارجاء به معنای موکول کردن قضاوت درباره اعمال خلیفه و کارگزاران او به روز قیامت است. برای آگاهی از تلاش حکومت اموی در تثبیت این اندیشه و همچنین جبرگرایی نک. (ولوی، ۱۳۸۰: ۱۳۸-۱۴۸).

^{۱۸} در نامه ای که بزرگان کوفه پس از مرگ معاویه به حسین بن علی می‌نویسند آشکارا از عدم عدالت مالی و غصب اموالشان توسط حکومت شکایت می‌کنند. (ابومخنف، ۱۴۱۷: ۹۰).

^{۱۹} معاویه به پیروان عراقی که با درشتی با او سخن می‌گفت می‌گوید: افسوس ای مردم عراق، علی لذت جسارت و انتقاد از حاکم را به شما چشاند و چقدر سخت می‌توان شما را از آن بازداشت. (ضبی، ۱۴۰۳: ۷۰).

نیز به کار می‌برد، به‌طوری‌که مقرری عبداللہ بن جعفر بن ابی طالب را بیش از دیگر بزرگان قریش قرار داد (بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۲: ۳۰۰).^{۲۰} این اقدامات به تدریج طبقه‌ای از خواص را شکل داد که در ازای دریافت رانت، در خدمت حکومت قرار گرفتند یا در برابر اقدامات نادرست حکومت سکوت می‌کردند. در مقابل حسین بن علی (ع) تلاش می‌کند با قدرت زبان، گفتمانی را که با سلطه و قدرت حکومت اموی و همکاری نخبگان دینی و انفعال عوام، هژمونی یافته و طبیعی سازی شده نقد کند و زوایای پنهان «ماجرا» را آشکار سازد.

جدول ۳ چهار مولفه ای را که در بافت موقعیتی و ارتباط آن با گفتمان مورد بررسی قرار گرفته‌است، به وضوح مشخص می‌کند.

جدول ۳- چهار مولفه اصلی بافت موقعیتی در تفسیر خطبه

توضیح	مولفه
چیستی ماجرا	زمان و مکان: اواخر حکومت معاویه شرایط اجتماعی: تثبیت قدرت اموی، سرکوب مخالفان، تلاش برای مشروعیت بخشی به حکومت هدف گوینده: نقد گفتمان اموی و مشارکان همسو، دعوت به بیداری و کنشگری در برابر انحرافات
مشارکان	امام حسین (ع): گوینده خطبه و منتقد گفتمانی توده مردم: مشارکان اصلی نخبگان دینی: مشارکت کنندگان تاثیرگذار حکومت اموی: مشارکت کننده مستقیم و غیرمستقیم از طریق قدرت و ایدئولوژی سازی
روابط میان مشارکان	امام حسین (ع) و حکومت اموی: متضاد نخبگان همسو با حکومت: متضاد. امام حسین (ع) امام حسین (ع) و توده مردم: اقناع گرایانه نخبگان دینی و حکومت اموی: همسو و منفعت طلبانه مردم و نخبگان دینی: مقبولیت نخبگان حکومت اموی و توده مردم: فقدان عدالت و سرکوب منتقدان
نقش زبان	افشاگری: استفاده از زبان خطبه برای افشای تناقضات نخبگان و ستمکاری حکومت ترغیب به کنشگری: استفاده از زبان در آگاهی بخشی جمعی و دعوت عوام به کنشگری تضاد با گفتمان اموی: استفاده از زبان و مقاومت در برابر هژمونی و مشروعیت زدایی از حکومت

بینامتنیت. بینامتنیت به پیوندهای تاریخی و گفتمانی میان متون اشاره دارد که وابستگی آن‌ها به یکدیگر را نشان می‌دهد (Fairclough, 1992: 84). این مفهوم در الگوی فرکلاف، ابزاری کلیدی برای تحلیل روابط قدرت و ایدئولوژی است، زیرا متون را به‌عنوان بخشی از مجموعه‌های تاریخی معرفی می‌کند که تفسیرشان به پیش‌فرض‌های مشترک میان مشارکت کنندگان وابسته‌است. این

^{۲۰} برای آگاهی از اقدامات معاویه در تطمیع بنی هاشم و تاثیر آن، نک. (باصری، ۱۳۸۵: ۸۰-۷۵).

پیش فرض‌ها، که گفت‌وگو را ممکن می‌سازد، ممکن است واقعی باشند یا تحت تأثیر هژمونی قدرت، به صورت ایدئولوژیک بدیهی تلقی شوند (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۳۰-۲۳۲). فرکلاف تأکید می‌کند که تحلیل بینامتنی به پژوهشگر امکان می‌دهد تا جایگاه متن را در زنجیره گفتمان‌ها مشخص کند و تأثیرات تاریخی و اجتماعی آن را درک نماید. برای مثال، بینامتنیت‌های آشکار زمانی رخ می‌دهند که متنی به طور مستقیم به متن دیگر ارجاع می‌دهد (Jorgensen & Phillips, 2002: 129).

آشکارترین جلوه بینامتنیت در خطبه منا، ارجاع به قرآن است که به عنوان پیش فرضی مشترک، برای همه مشارکت‌کنندگان گفتمان آشناست. امام حسین (ع) در آیه ۶۳ سوره مائده آیه ۷۱ سوره توبه مسئولیت همگان را در امر به معروف و نهی از منکر یادآور می‌شود و با استناد به آیه ۴۴ سوره مائده بر ترس از خدا به جای ترس از مردم تأکید می‌ورزد. همچنین، با اشاره به آیه ۷۸ سوره مائده سرانجام نافرمانی از حق را هشدار می‌دهد. علاوه بر این، امام به طور آشکار به سنت پیامبر (ص) در اصلاح جامعه و پاسداشت عهد ایشان اشاره می‌کند: «ذِمَّةُ رَسُولِ اللَّهِ (ص) مَحْقُورَةٌ: با کتان نیست که سنت پیامبر (ص) شکسته شده است» و با این ارجاع، مخاطبان را به مسئولیت‌پذیری در برابر انحرافات موجود فرا می‌خواند. همچنین جملات پایانی امام حسین (ع) در خطبه: «قَالَ اللَّهُ الْخَاكِمُ فِيمَا فِيهِ تَنَازَعْنَا وَ الْقَاضِي بِحُكْمِهِ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَنَا: خداوند میان ما و آن‌ها در آنچه بحث و اختلاف کردیم داور و قضاوت خواهد کرد» با عبارت پایانی نامه امام علی (ع) به معاویه: «قَالَ اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَنَا وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ» (فیض الاسلام، ۱۳۹۲: ۱۰۳۸) پیوند مفهومی دارد که نشان‌دهنده بینامتنیتی پنهان و تداوم چنین گفتمانی در خاندان پیامبر (ص) است. این بینامتنیت‌های پنهان به عنوان کنش‌های گفتاری هم عمل می‌کنند فرکلاف به این کنش‌ها اشاره دارد و آن‌ها را بخشی از فرآیند فهم گفتاری می‌داند (فرکلاف، ۱۳۸۹: ۲۱۳). به عبارت دیگر خواست امام (ع) از این کنش‌های گفتاری صرفاً تامل نیست بلکه به کنش‌گری به مفهوم عمل‌گرایی هم دعوت می‌کند.

سطح تبیین در تحلیل خطبه امام حسین (ع)

در تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، مرحله تبیین به بررسی تعامل دوسویه گفتمان و ساختارهای اجتماعی می‌پردازد و بر روابط قدرت، ایدئولوژی و پتانسیل تحول اجتماعی تمرکز دارد (Fairclough, 1989: 163-166). این خطبه در بستر تاریخی اواخر حکومت معاویه ایراد شده است؛ دوره‌ای که امویان، با تبلیغات هدفمند و همکاری نخبگان دینی و سیاسی همسو، گفتمان خود را تثبیت کرده بودند. فرکلاف این فرآیند را «طبیعی‌سازی» می‌نامد، که در آن ایدئولوژی‌های حاکم به واقعیتی بدیهی و غیرقابل چالش تبدیل می‌شود (Fairclough, 1992: 87).

این طبیعی‌سازی‌ها، پذیرش جانشینی یزید و نهادینه شدن حکومت مروثی را در صدر اسلام ممکن ساخت. نقد گفتمانی امام حسین (ع)، تلاشی برای چالش کشیدن این طبیعی‌سازی بود. او با نقد همسویی و بی‌تفاوتی نخبگان و تأکید بر عدالت و مسئولیت‌پذیری، گفتمان خود را به عنوان بدیلی

ایدئولوژیک ارائه کرد. این رویکرد، که ریشه در افشای روابط پنهان قدرت دارد، با دیدگاه ووداک هم‌راستا است که گفتمان می‌تواند با آشکارسازی ایدئولوژی‌های پنهان، سلطه را مختل کند (Wodak & Meyer, 2009: 10).

از طرفی سخنان امام حسین (ع) به‌عنوان یک گفتمان انتقادی، تلاش می‌کند آگاهی جمعی را بالا ببرد و تحول یا تغییر اجتماعی ایجاد کند. فرکلاف استدلال می‌کند که تقابل‌های ایدئولوژیک، با واداشتن مخاطبان به بازاندیشی در باورها، زمینه‌ساز تغییر اجتماعی می‌شوند (Fairclough, 1989: 77). این تعامل دوسویه گفتمان و جامعه در خطبه مشهود است، فراخوان به کنش‌گری تلاشی است برای مختل کردن گفتمان اموی و به شکل‌گیری تحول اجتماعی دعوت می‌کند. اعتراض مردم کوفه به حکمران اموی و نامه‌نگاری به امام حسین (ع) (ابومخنف، ۱۴۱۷: ۹۰) را می‌توان آشکارترین تحول‌خواهی اجتماعی در این راستا برشمرد. سلسه اعتراضات و قیام‌های پس از واقعه کربلا از جمله قیام توأیین و مختار و قیام مردم مدینه که به واقعه حره انجامید و همچنین قیام عبدالله بن زبیر هم می‌تواند متأثر از گفتمان انتقادی امام حسین (ع) باشد، هرچند آشکارشدن جزئیات هرکدام از این موارد نیازمند پژوهشی مستقل است.

خطبه مذکور همچنین الگویی از نظارت و پاسخگویی اجتماعی در جوامع و حکومت‌های برخاسته یا منتسب به دین ارائه می‌دهد. سازوکار این الگو بر نظارت از پایین به بالا و پاسخگویی از بالا به پایین در مراتب قدرت و ساختارهای اجتماعی استوار است. مردم مسئولیت دارند به طور پیوسته بر نخبگان دینی از طریق پرسشگری و نظارت کنند، و نخبگان مسئول پایش و نقد حکومت هستند. این سازوکار در بستر تاریخی خطبه، به‌عنوان راهی برای جلوگیری از انحراف از قدرت مطرح می‌شود که در جوامع مدرن نیز پذیرفتنی است. در نظام‌های دموکراتیک، رسانه‌ها و نهادهای مدنی با افشای سوءاستفاده‌های قدرت، نقش نظارتی ایفا می‌کنند (Diamond, 1999: 45). متفکرانی مانند هانگینتون و فوکویاما ایده‌های مشابهی را درباره اهمیت نظارت و پاسخگویی در ساختارهای سیاسی کاوش کرده‌اند؛ هانگینتون (1991) بر فرآیندهای دموکراتیزاسیون و نقش نخبگان و فوکویاما (2014) بر ضرورت پاسخگویی دموکراتیک در نظم سیاسی تمرکز دارند.

نتایج

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از الگوی سه‌مرحله‌ای تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، به بررسی خطبه امام حسین (ع) در تحف‌العقول پرداخته و نشان داده‌است که این متن، فراتر از یک خطابه مذهبی، کنشی گفتمانی است که به‌مثابه نقدی بر ساختارهای قدرت و ایدئولوژی حکومت وقت عمل می‌کند. در سطح توصیف، انتخاب‌های زبانی هدفمند مانند افعال الزام‌آور و ساختارهای نحوی، دعوت به کنش‌گری، بازخواست نخبگان دینی، قطبیت‌سازی گفتمانی و نازمانندی نقد را برجسته می‌کند. در سطح تفسیر، بافت موقعیتی و بینامتنیت نشان داد که خطبه در بستر سرکوب، تبلیغات

اموی و سازش نخبگان، به عنوان مقاومتی زبانی در برابر هژمونی حکومت بود. در نهایت، سطح تبیین آشکار کرد که این گفتمان با افشای طبیعی سازی قدرت اموی، راهکاری جایگزین ارائه می دهد که پتانسیل تحول اجتماعی را دارد.

پیامدهای این پژوهش در سطح نظری بر نقش زبان به عنوان ابزاری برای تغییر اجتماعی تأکید می کند و چارچوب فرکلاف را در تحلیل متون تاریخی و مذهبی کارآمد نشان می دهد. از نظر عملی، الگوی نظارت و پاسخگویی اجتماعی مطرح شده در خطبه، که مبتنی بر پرسش گری مردم از نخبگان و نقد نخبگان از قدرت است، می تواند در جوامع معاصر نیز راهگشا باشد. این یافته های درک ما را از تعامل گفتمان و قدرت در بسترهای تاریخی و جوامع معاصر مشابه غنی تر می سازد.

جهت گیری های آینده این پژوهش، بررسی تطبیقی خطبه های دیگر با رویکرد گفتمان انتقادی را پیشنهاد می کند تا ساختارهای قدرت و ایدئولوژی در دوره های مختلف اسلامی روشن تر شود. همچنین، کاوش در تأثیرات این گفتمان بر مخاطبان معاصر آن و بازتاب آن در متون بعدی می تواند ابعاد تاریخی و اجتماعی آن را گسترده تر کند. در نهایت، این مطالعه نشان داد که بازخوانی متون کهن با ابزارهای نوین زبان شناسی انتقادی، نه تنها به فهم گذشته کمک می کند، بلکه بینش هایی برای تحلیل چالش های کنونی قدرت و عدالت اجتماعی ارائه می دهد و می تواند زمینه ساز پژوهش های بین رشته ای نوینی باشد.

منابع

قرآن کریم

آقاگل زاده، فردوس (۱۳۹۰). «توصیف و تبیین ساخت‌های زبانی ایدئولوژیک در تحلیل گفتمان انتقادی»، پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی، ۳ (۲)، ۵-۲۷.

آقا گل زاده، فردوس؛ غیاثیان، مریم سادات (۱۳۸۶). «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان‌های انتقادی». مجله زیانشناسی، ۱ (۳)، ۳۹-۴۳.

ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه‌الله (بی‌تا). شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه مرعشی نجفی.

ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق). الكامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر.

_____ (۱۴۰۹). اسدالغابه، بیروت: دارالفکر.

ابن شعبه الحرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳ش). تحف العقول عن آل الرسول، تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.

ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲). الاستیعاب، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: دارالجمیل.
ابن عبدربه، احمد بن محمد (۱۴۰۷). العقد الفرید، تحقیق مفید محمد قمیحه، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵). تاریخ مدینه دمشق، بیروت: دارالفکر.

ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۰). الامامه و السياسه، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالاضواء.

ابن کثیر الدمشقی، اسماعیل بن عمر (بی‌تا). البدایه و النهایه، بیروت: دارالفکر.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۲). مختصر تاریخ دمشق، تحقیق روحیه النحاس، دمشق: دارالفکر.
ابومخنف، لوط بن یحیی (۱۴۱۷). وقعه الطف، تصحیح محمد هادی یوسفی غروی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

اصفهانی، ابوالفرج علی بن حسین (۱۴۱۹). مقاتل الطالبیین، تحقیق احمد صقر، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

اسکافی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۲). المعیار و الموازنه، تصحیح محمد باقر بهبودی، بی‌جا.

باصری، وحید (۱۳۸۵). علل حضور یا غیبت هاشمیان در کربلا، پایان نامه کارشناسی ارشد، به‌راهنمایی صادق آیین‌وند، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷). جمل من انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دارالفکر.

_____ (۱۹۸۸). فتوح البلدان، بیروت: دار و مکتبه الهلال.

پاشازانوس، احمد؛ جعفری، روح‌الله (۱۳۹۴). «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه زیاد بن ابیه معروف به الخطبه البتراء با استفاده از الگوی فرکلاف»، پژوهشنامه نقد عربی، (۱۱)، صص ۳۹-۶۶.

تهرانی، مجتبی (۱۳۸۸). سلوک عاشورایی: شرح خطبه منا، تهران: مصابیح الهدی.

جاحظ، عمرو بن بحر (بی تا). العثمانیه، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، بیروت: دارالجمیل.

_____ (۲۰۰۲م). الرسائل السیاسیه، بیروت: دار و مکتبه الهلال.

حدادپور جهرمی، محمدرضا (۱۳۹۵). شرح خطبه امام حسین (ع) در منا، قم: نشر معارف.

جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۴). الصحاح، تحقیق احمد ابوالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین.

خاکپور، حسین؛ لطفی، مریم (۱۳۹۸). «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه امام حسن علیه السلام در وقایع پس از رحلت رسول الله (ع) بر اساس نظریه فرکلاف»، مطالعات ادبی علوم انسانی، (۲۳)، ۱۵۳-۱۳۷.

دری نجف آبادی، قربانعلی (۱۳۸۱). «جلوه‌هایی از اندیشه سیاسی امام حسین (ع) در خطبه منا»، حکومت اسلامی، ۲۶، ۲۴۷-۲۰۹.

راغب اصفهانی، حسن بن محمد (۱۴۱۲). المفردات فی الفاظ القرآن، تصحیح صفوان عدنان داوودی، بیروت: دارالشامیه.

روشنفکر، کبری؛ اکبری زاده، فاطمه (۱۳۹۰). «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه فدک حضرت زهرا (س)»، منهج، ۷ (۱۲)، ۱۴۵-۱۲۵.

سلطانی، علی اصغر (۱۳۸۴). قدرت و گفتمان و زبان، تهران: نشر نی.

عبدالجبار، قاضی ابوالحسن (بی تا). المغنی، تحقیق توفیق الطویل و سعید زاید، (بی جا)، وزارت الثقافه و الارشاد القومی.

عبداللهی، محمدعلی (۱۳۸۴). «نظریه افعال گفتاری»، پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۶ (۴)، صص ۹۱-۱۱۹.

- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۲). العین، قم: دارالهجره.
- فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). تحلیل انتقادی گفتمان، ترجمه فاطمه شایسته پیران و همکاران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فیض الاسلام، علی نقی (۱۳۹۲). ترجمه و شرح نهج البلاغه، بی جا.
- ضبی، عباس بن بکار (۱۴۰۳). اخبار الوافدات من النساء علی معاویه بن ابی سفیان، تحقیق سکینه شهابی، بیروت: مؤسسه الرساله.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۲۴). الاحتجاج علی اهل اللجاج، تحقیق ابراهیم بهادری، قم: اسوه.
- طبری، محمد بن جریر (بی تا). تاریخ الامم و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: بی نا.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۶۳ ش). بحار الانوار، تهران: انتشارات اسلامیه.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹). مروج الذهب، تحقیق یوسف اسعد داغر، قم: دارالهجره.
- وکیلی، محمد حسن (۱۳۹۶). بنیادهای اصلاح جامعه اسلامی: شرحی بر خطبه حضرت سیدالشهداء (ع) در منا، مشهد: موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام نور.
- ولوی، علیمحمد (۱۳۸۰). دیانت و سیاست در قرون نخستین اسلامی، تهران: دانشگاه الزهرا.
- هاشمی، احمد (۱۳۷۹). جواهر البلاغه، بیروت: مکتبه العصریه.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی تا). تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.
- یورگسن، ماریان؛ فیلیپس، لوئیز (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی

References

Qur'an Karīm

Abd al-Jabbar, Qadi Abu al-Hasan. (n. d.). *al-Mughni* (T. al-Tawil & S. Zayd, Eds.). Ministry of Culture and National Guidance. (in Arabic)

Abdollahi, Mohammadali. (2005/1384 SH). Speech act theory. *Philosophical-Theological Research*, 6 (4), 91-119. (in Persian)

Abu Mikhnaḥ, Lut ibn Yahya. (1997/1417 AH). *Waq'at al-Taff* (M. H. Yusufi-Gharavi, Ed.). Qom: Islamic Publishing Institute. (in Arabic)

Aghagolzadeh, Ferdows. (2011/1390 SH). Description and explanation of ideological linguistic structures in critical discourse analysis. *Comparative Language and Literature Studies*, 3 (2) , 5-27. (in Persian)

Aghagolzadeh, Ferdows, & Gheyasian, Maryam-Sadat. (2007/1386 SH). Dominant approaches in critical discourse analysis. *Linguistics Journal*, 1 (3) , 39-43. (in Persian)

Alhawary, Mohammad T. (2011). *Modern Standard Arabic grammar: A learner's guide*. Wiley-Blackwell.

Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Clarendon Press.

Baladhuri, Ahmad ibn Yahya. (1988). *Futuh al-Buldan*. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal. (in Arabic)

----- (1997/1417 AH). *Jumal min Ansab al-Ashraf* (S. Zakkar, Ed.). Beirut: Dar al-Fikr. (in Arabic)

Baseri, Vahid. (2006/1385 SH). The reasons for the presence or absence of the Hashemites in Karbala, *Master's thesis*, supervised by Sadeq Aynehvand. Tehran: Tarbiat Modares University. (in Persian)

Bassiouny, R. (2009). *Arabic sociolinguistics: Topics in diglossia, gender, identity, and politics*. Edinburgh University Press.

Dari-Najafabadi, Ghorbanali. (2002/1381 SH). Aspects of Imam Hussein's political thought in the Mina sermon. *Islamic Government*, 26, 209-247. (in Persian)

Diamond, L. (1999). *Developing democracy: Toward consolidation*. Johns Hopkins University Press.

Fairclough, N. (1989). *Language and power*. Longman.

----- (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.

----- (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language* (2nd ed.). Longman.

----- (2013). Critical discourse analysis and critical policy studies. *Critical Policy Studies*, 7 (2) , 177-197. <https://doi.org/10.1080/19460171.2013.798239>

----- (2000/1379 SH). *Critical discourse analysis* (F. Shaye-ste-piran et al. , Trans.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)

Farrāhīdī, al-Khālīd ibn Ahmad. (1412 AH/1992). *al-'Ayn*. Qom: Dar al-Hijrah. (in Arabic)

Fayz al-Islam, Ali-Naghi. (2013/1392 SH). *Translation and commentary of Nahj al-Balaghah*. n. p. (in Persian)

Fukuyama, F. (2014). *Political order and political decay: From the Industrial Revolution to the globalization of democracy*. Farrar, Straus and Giroux.

Haddadpour Jahromi, Mohammadreza. (2016/1395 SH). *Commentary on Imam Hussein's sermon in Mina*. Qom: Nashr-e Ma'arif. (in Persian)

Hashimi, Ahmad. (2000/1379 SH). *Jawahir al-Balaghah*. Beirut: Maktabah al-Asriyyah. (in Arabic)

Huntington, S. P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. University of Oklahoma Press.

Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hibatullah. (n. d.). *Sharh Nahj al-Balaghah* (M. Abu al-Fadl Ibrahim, Ed.). Qom: Maktabah Mar'ashi Najafi. (in Arabic)

Ibn Abd al-Barr, Yusuf ibn Abdillah. (1992/1412 AH). *al-Isti'ab* (A. M. al-Bajawi, Ed.). Beirut: Dar al-Jayl. (in Arabic)

Ibn Abd Rabbih, Ahmad ibn Muhammad. (1987/1407 AH). *al-'Iqd al-Farid* (M. M. Qumayyah, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (in Arabic)

Ibn Asakir, Ali ibn al-Hasan. (1994/1415 AH). *Tarikh Madinat Dimashq*. Beirut: Dar al-Fikr. (in Arabic)

Ibn Athir, Ali ibn Muhammad. (1965/1385 AH). *al-Kamil fi al-Tarikh*. Beirut: Dar al-Sadir. (in Arabic)

----- (1988/1409 AH). *Usud al-Ghabah*. Beirut: Dar al-Fikr. (in Arabic)

Ibn Kathir al-Dimashqi, Isma'il ibn Umar. (n. d.). *al-Bidayah wa al-Nihayah*. Beirut: Dar al-Fikr. (in Arabic)

Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (1982/1402 AH). *Mukhtasar Tarikh Dimashq* (Ruhayyah al-Nihay, Ed.). Damascus: Dar al-Fikr. (in Arabic)

Ibn Qutaybah, Abdillah ibn Muslim. (1989/1410 AH). *al-Imamah wa al-Siyasah* (Ali Shiri, Ed.). Beirut: Dar al-Adwa'. (in Arabic)

Ibn Shubah al-Harrani, Hasan ibn Ali. (1984/1363 SH). *Tuhaf al-Uqul 'an Al al-Rasul*. Tehran: Islamiyyah Publications. (in Arabic)

Isfahani, Abu al-Faraj Ali ibn al-Husayn. (1999/1419 AH). *Maqatal al-Talibiyyin* (A. Saqr, Ed.). Beirut: al-Alami lil-Matbu'at. (in Arabic)

Iskafi, Muhammad ibn Abdillah. (1982/1402 AH). *al-Mi'yar wa al-Muwazanah* (M. B. Behbudi, Ed.). n. p. (in Arabic)

Jahiz, Amr ibn Bahr. (n. d.). *al-Uthmaniyyah* (A. S. M. Harun, Ed.). Beirut: Dar al-Jayl. (in Arabic)

----- (2002). *al-Rasa'il al-Siyasiyyah*. Beirut: Dar wa Maktabah al-Hilal. (in Arabic)

Jawhari, Isma'il ibn Hammad. (1984/1404 AH). *al-Sahah* (A. A. Attar, Ed.). Beirut: Dar al-Ilm li al-Maleyin. (in Arabic)

Jørgensen, M. W. ,& Phillips, L. J. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. SAGE Publications.

Jørgensen, Marian,& Philips, Louise. (2010/1389 SH). *Theory and method in discourse analysis* (H. Jalili, Trans.). Tehran: Nashr-e Nei. (in Persian)

Khakpour, Hossein,& Lotfi, Maryam. (2019/1398 SH). Critical discourse analysis of Imam Hasan's sermon after the Prophet's demise based on Fairclough's theory. *Human Sciences Literary Studies*, 23, 137-153. (in Persian)

Majlisi, Muhammad Baqir. (1984/1363 SH). *Bihar al-Anwar*. Tehran: Islamic Publications. (in Arabic)

Mas'udi, Ali ibn al-Husayn. (1988/1409 AH). *Muruj al-Dhahab* (Y. A. Daghir, Ed.). Qom: Dar al-Hijrah. (in Arabic)

Pashazanous, Ahmad,& Jafari, Rouhollah. (2015/1394 SH). Critical discourse analysis of Ziyad ibn Abih's sermon known as al-Khutbah al-Batra using Fairclough's model. *Arabic Critique Research*, 11, 39-66. (in Persian)

Raghib al-Isfahani, Hasan ibn Muhammad. (1992/1412 AH). *al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an* (S. A. Dawudi, Ed.). Beirut: Dar al-Shamiyyah. (in Arabic)

Roshanfekr, Kabri,& Akbarizadeh, Fatemeh. (2011/1390 SH). Critical discourse analysis of Fatimah al-Zahra's Fadak sermon. *Manhaj*, 7 (12) , 125-145. (in Persian)

Ryding, Karin C. (2005). *A reference grammar of Modern Standard Arabic*. Cambridge University Press.

Searle, J. R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.

Soltani, Alireza. (2005/1384 SH). *Power, discourse and language*. Tehran: Nashr-e Nei. (in Persian)

Tabari, Muhammad ibn Jarir. (n. d.). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk* (M. Abu al-Fadl Ibrahim, Ed.). Beirut: n. n. (in Arabic)

Tabarsi, Ahmad ibn Ali. (2003/1424 AH). *al-Ihtijaj 'ala Ahl al-Lijaj* (I. Bahadri, Ed.). Qom: Aswa. (in Arabic)

Tehrani, Mojtaba. (2009/1388 SH). *Ashura behavior: Commentary on the Mina sermon*. Tehran: Mesabehe al-Hoda. (in Persian)

Vakili, Mohammadhasan. (2017/1396 SH). *Foundations of Islamic society reform: A commentary on the sermon of the Master of Martyrs (AS) in Mina*.

Mashhad: Strategic Studies Institute of Islamic Sciences and Knowledge Nur. (in Persian)

Valavi, Alimohammad. (2001/1380 SH). *Religion and politics in the early Islamic centuries*. Tehran: Alzahra University. (in Persian)

Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach* [E-book]. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446217856>

----- (2004). *Ideology and discourse: A multidisciplinary introduction*. Pompeu Fabra University.

----- (2007). Opinions and ideologies in the press. In *Critical discourse analysis* (pp. 191-204). Routledge.

----- (2017). Socio-cognitive discourse studies. In *The Routledge handbook of critical discourse studies* (pp. 26-43). Routledge.

Wodak, R. (2001). The discourse-historical approach. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis* (pp. 63-94). Sage.

----- (2015). Critical discourse analysis: Discourse-historical approach. In K. Tracy (Ed.), *The international encyclopedia of language and social interaction* (pp. 302-316). Wiley.

Wodak, R., & Meyer, M. (2009). Critical discourse analysis: History, agenda, theory, and methodology. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods for critical discourse analysis* (2nd ed., pp. 1-33). Sage.

Ya'qubi, Ahmad ibn Ishaq. (n. d.). *Tarikh al-Ya'qubi*. Beirut: Dar al-Sadir. (in Arabic)

Zubayyi, Abbas ibn Bukayr. (1983/1403 AH). *Akhbar al-Wafidat min al-Nisa' 'ala Mu'awiyah ibn Abi Sufyan* (S. Shahabi, Ed.). Beirut: al-Risalah Institute. (in Arabic).